

Bódi-Schubert Anikó: Magas a hazai készpénzállomány – mi állhat a háttérben?*

A cikk kvalitatív mélyinterjúk eredményeit foglalja össze, amelyek során arra a kérdésre kerestük a választ, hogy melyek a hazai készpénzhasználat azon motívumai, amelyek a „normál”, indokolható mértékhez képest jóval magasabb készpénzállományt generálnak. A készpénzhasználat ösztönzői a megkérdezett szakértők véleménye szerint a rejtett gazdaság intenzív készpénzigényén túl az állam tradicionális készpénzközpontú magatartása, illetve a vállalkozások közötti bizalomhiány lehetnek. Az elemzés alapvetően több év tendenciáit kívánja megragadni, amelyek a gazdasági válság kapcsán átmenetileg változhattak, ám az egyes jelenségek – bizonyos időszakos hatásoktól eltekintve – valószínűleg hosszabb időtávra vonatkoztatva általánosnak tekinthetők.

BEVEZETÉS – A KUTATÁS MOTIVÁCIÓJA ÉS MÓDSZERTANA

A rejtett gazdaság és az adóelkerülés hazai és nemzetközi vonatkozásait tekintve olyan jelentős, több dimenzióból álló, összetett probléma, amelynek összefüggéseit, kezelését számos tanulmány, elemzés kapcsán vizsgálják a szakértők, kutatók. Ehhez kapcsolódik az MNB által indított, az *externális*, vagyis nem „fehér” tranzakciókhoz¹ kötődő készpénzhasználat okait vizsgáló kutatássorozat. A cikk ennek egyik, kvalitatív vizsgálatokon alapuló részeredményének tekinthető. Célja, hogy lehetséges magyarázatot találjon a hazai készpénzállomány nemzetközi szinten is kiemelkedő mértékére, s feltárja e jelentős készpénzhasználat mögöttes tényezőit. Egyrészt a cikk a rejtett gazdaság „egy szeletére” – a készpénzmozgással összefüggő tranzakciókra – koncentrálna, ebből következően nem vizsgál olyan tényezőket, mint a gazdaság fehéredése vagy a nem készpénzzel összefüggő adóeltitkolás. Bár néhány helyen értékeljük a készpénzhasználat dinamikájában elmúlt években tapasztalt változásokat, alapvetően az írás a kiemelkedően magas készpénzállományt potenciálisan magyarázó trendeket szándékozik elemezni. Másrészt a cikk a rejtett gazdaságon túlmenően a magas készpénzállomány más okait is érinti, nevezetesen a gazdasági élet szereplői közti bizalomhiányt és az állam működésének készpénzközpontú jellegét. A továbbiakban *kvalitatív interjúk* eredményeit mutatjuk be, amelyben ágazati szakértők és kutatók segítségével arra a kérdésre kerestük a választ, hogy szakmai tapasztalatuk szerint a magyar

gazdaság működésének melyek azok az elemei, amelyek a fokozott készpénzhasználatot magyarázzák, különös tekintettel a rejtett gazdaság szerepére. Ezt a kutatási irányt azért tartjuk jelentősnek, mert a rejtett gazdaság készpénzkeresletének motivációs tényezői, illetve a közöttük levő összefüggések kvantitatív módszerekkel nehezen vizsgálhatók.

A kvalitatív kutatás során alapvetően *másodelemzéseket* végeztünk, azaz nem közvetlenül vállalkozásokat kérdeztük meg, hanem egyes szakhatóságok képviselőivel, tanácsadókkal, ágazati szakértőkkel, kutatókkal végeztünk interjúkat, összesen 12-t. Az interjúk során arra törekedtünk, hogy minél szélesebb kört fedjünk le, így az adóhatóság, illetve rendőrség megkérdezése mellett olyan szakértőket és kutatókat kerestünk meg, akik több éves/évtizedes tapasztalattal, ismeretekkel rendelkeztek olyan kiemelten érintett szektorok működéséről, mint például a kiskereskedelem, közbeszerzés, fuvarozás, pénzügyi tanácsadás, építőipar. Az ágazati szakértők mellett a rejtett gazdasággal összefüggésben több gazdaságstatisztikai elemző, illetve társadalom- és gazdaságtudató véleményét is kikértük az interjúink folyamán.

Az adóelkerülés egyes formáit áttekintve látni fogjuk, hogy azok hogyan kapcsolódnak össze közvetlenül a készpénzhasználattal, például a szürkebérezéssel, nem legális beszerzésekkel. A készpénz ugyanis bizonyos esetekben – elsősorban anonimitásából következően – hozzájárulhat a rejtett gazdaság működéséhez. Egyes, főként jövedelemeltitkolással összefüggő tranzakciók esetén támogathatja azok lebo-

* Jelen cikk a szerző nézeteit tartalmazza, és nem feltétlenül tükrözi a Magyar Nemzeti Bank hivatalos álláspontját.

¹ A gazdaságstatisztikusok az OECD ajánlása alapján non-observed economy (NOE), azaz rejtett, nem megfigyelt gazdaság fogalmával illetik a termelés és szolgáltatás azon részét, amelyről nem készíthető, vagy nem készül adatfelvétel. Ide tartozik többek között az illegális (főként adócsaló) tevékenység, a legálisnak számító, de nem bejelentett, illetve a legális, de „aluljelentett” tevékenység. A tanulmányban az egyszerűség kedvéért szinonimaként kezeljük az informális gazdaság, rejtett gazdaság, illetve szürke- és feketegazdaság fogalmakat.

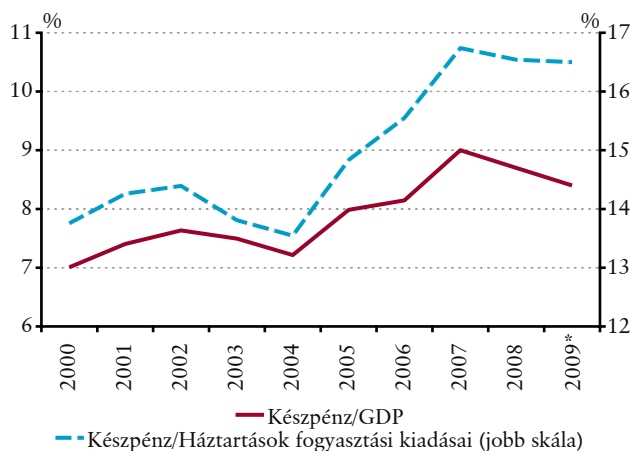
nyolítását, egyszerűbbé teheti elvégzésüket, s e műveleteknél nem feltétlenül kell, hogy az „abban szereplő” készpénz rejtett gazdasághoz kapcsolódó forrásból származzon.²

A HAZAI KÉSZPÉNZHASZNÁLAT KIEMELT MAKROGAZDASÁGI MUTATÓI – RÖVID KITEKINTÉS

A GDP arányában mért hazai készpénzállomány nemzetközi szinten nemcsak a nyugat-európai országok állományához, hanem a hozzánk hasonló fejlettségi szintű államok értékeihez képest is kiemelkedően magasnak számít.³ A GDP és a háztartások fogyasztásának arányában kifejezett készpénzállomány értékeit az 1. ábra illusztrálja. Az 1990-es évek második felének szignifikánsan csökkenő készpénzkereslete után a 2000-es évek elején stagnálás jellemezte a hazai GDP/készpénz arányt. 2004-ben ez a trend megfordult és a készpénzállomány intenzíven növekedni kezdett, bár ezt gazdasági fundamentumok nem indokolták. 2008 és 2009 között szintén enyhe stagnálás jellemzi a vizsgált értéket.

1. ábra

A GDP és a háztartások fogyasztási kiadásai arányában kifejezett hazai készpénzállomány értékei 2000 és 2009 között

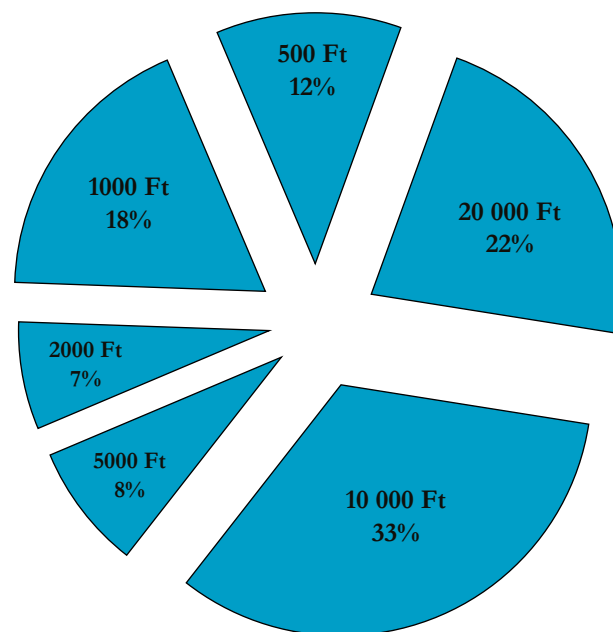

Forrás: MNB.

A hazai készpénzállomány GDP arányában mért, önmagában is jelentős aránya mellett tovább árnyalja a problémát a nagy címletek (10 000 és 20 000 forintosok) állományon belüli jelentős – és egyre növekvő – részesedése. Az egyes címletek bankjegyállományból való részesedését a 2. ábra mutatja be. Az ábrán jól látható, hogy a nagy címletek

2. ábra

Az egyes címletek részesedése a teljes bankjegyállományból, százalékos arányban

Forrás: MNB.

együttesen a teljes hazai készpénzállomány mennyiségének mintegy 55%-át teszik ki.

Az egyes bankjegycímletek forgalomban betöltött szerepére további kettő – egymással összefüggő – mutató értékéből tudunk következtetni, nevezetesen a megfordulási ráta és a selejtezési ráta alapján. A megfordulási ráta egy „átlagos” bankjegy jegybankba történő visszaáramlása egy év során. Minél nagyobb a mutató értéke, az annál gyakoribb használatra, intenzívebb tranzakciós szerepre utal. A hazai bankjegycímletek megfordulási mutatóinak átlagos értéke 1 és 1,2 között van, ezzel szemben a nagy címletek, de különösen a 20 000 forintos ettől eltérően viselkednek. A legmagasabb címlet megfordulási rátája csupán 0,5-0,6 között mozog, amely igen mérsékelt tranzakciós szerepre utal. A selejtezési ráta egy adott bankjegycímletre vonatkozóan, a jegybank által a forgalomképtelenek⁴ minősített bankjegyek aránya a teljes állományhoz képest. A 10 000 és 20 000 forintosok e mutatót tekintve is az átlagtól eltérően viselkednek. Az átlagos 30%-os selejtezési arányhoz képest a jegybankba beérkező 20 000 forintosoknak csupán kevesebb, mint évi 5%-át, a 10 000 forintosoknak pedig mintegy évi 14%-át szükséges gyenge minőségük miatt „újakra cserélni”.

² Például ha egy kereskedő a készpénzzel fizető vevőnek a vállalatirányítási rendszerében nem rögzített nyugtát (blokkot) adott és/vagy nem állított ki számlát, az így keletkezett bevétel alkalmas lehet nem legális tranzakciók végzésére, mint a szürkebevezés vagy számla nélküli beszerzés.

³ Lásd Odorán–Sisak (2008).

⁴ A jegybank, illetve a piaci készpénzlogisztikai szolgáltatók a hozzájuk beérkezett minden bankjegy valódiságát ellenőrzik, majd megvizsgálják, hogy az adott bankjegy forgalomképesnek minősíthető „jó minőségű-e”, például nem szakadt vagy hiányos, nem szennyezett, s biztonsági elemei megfelelően azonosíthatók. A rossz minőségű, forgalomképtelen bankjegyeket a jegybank megsemmisíti. A bankjegyek piaci válogatási kritériumait a 2/2009 (I. 23.) számú MNB rendelet tartalmazza.

E mutató értékei is egyértelműen arra világítanak rá, hogy a nagy címleteket, de különösen a 20 000 forintosokat főként vagyonfelhalmozási eszközként használják a gazdaság szereplői, amelyben a legális tranzakciók mellett a rejtett gazdaság is szerepet játszhat.

A MAGYAR GAZDASÁGBAN JELEN LEVŐ, KÉSZPÉNZHASZNÁLATOT ÖSZTÖNZŐ ELEMÉK

Ebben a fejezetben összefoglaljuk a kvalitatív interjúk legfőbb következtetéseit. Bemutatjuk, hogy melyek azok a tényezők, amelyek a megkérdezett szakértők véleménye szerint a kiemelkedően magas hazai készpénzhasználatot magyarázhatják. Az interjúk során *három domináns készpénzkeresletet ösztönző* motívumot azonosítottunk, amelyek magyarázhatják a gazdasági szereplők intenzív készpénzhasználatát. E készpénzhasználat mögött rejlő potenciális tényezők a következők: *a rejtett gazdaság, az állam tradicionálisan készpénzközpontú viselkedése és a vállalkozások közötti bizalomhiány*. Vélelmezhetően e tényezők háttérben további mögöttes problémák állhatnak, mint például az olcsó napon belüli átutalási lehetőségek hiánya, a hazai POS-hálózat alulfejlettsége, valamint a jelentős adóterhek nyomán kibontakozott adóelkerülés. A cikk következő részében a fent bemutatott csoportosítás szerint vesszük sorra, hogy az egyes tényezők miként hathatnak a hazai készpénzhasználatra.

A rejtett gazdaság készpénzkereslete

A kutatásunk alkalmával megkérdezett szakértők tapasztalata egyértelműen arra utalt, hogy a rejtett gazdaságnak léteznek olyan jól azonosítható tranzakciói, amelyek lebonyolításához szinte minden esetben készpénz használatára van szükség. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy az adóeltitkolás vagy egyéb törvénytörő műveletek végzése kizárólag készpénzben történhet, jelen fejezetben azon szürke- és feketegazdasággal összefüggő tranzakciókat foglaljuk össze, amelyekről feltételezhetjük, hogy megjelenésükkel, elterjedésükkel fokozták a magyarországi készpénzhasználatot. Az alábbi pontban említendő visszaélések jellemzően a következő mechanizmusra épülnek: az érintett vállalkozás számára az adóelkerülésben az árbevétel, illetve a jövedelem eltitkolása jelenti a kulcstényezőt. Ezt vagy a számla nélküli – készpénzes – értékesítéssel, vagy az ún. „túlköltséggel”⁵

éri el. Az így realizált, eltitkolt rejtett jövedelmet aztán a vállalkozás újabb informális tranzakcióra, jellemzően az adó- és járulékkerhei miatt legdrágább költségelemre, azaz az alkalmazottaknak „zsebbe” történő bérfizetésére használja fel, esetleg további nem legális beszerzéseket bonyolít.

Szürke- és feketefoglalkoztatás

A megkérdezett szakértők többsége arról számolt be, hogy tapasztalata szerint az elmúlt 4-5 évben a foglalkoztatás terén a teljes mértékben törvénytörő feketemunka visszaszorulása, illetve néhány tipikus szektorra⁶ korlátozódása volt tapasztalható. Emellett azonban a nemzetgazdasági és osztársadalmi érdekek szempontjából rendkívül káros a *féllegális (minimálbér környéki alacsony bejelentett bér plusz készpénz alapú) foglalkoztatás* szinte iparágaktól független általános elterjedése.⁷ A megkérdezett szakértők szerint a pénzügyi tanácsadóktól kezdve a fuvarozókon át a kiskereskedőig szinte minden szektorban fellelhető az efféle „bérezési forma”, általában ugyanis nem a szektor, hanem a vállalatméret a meghatározó az alkalmazásában.

A nagyvállalatok jellemzően nem enged(het)ik meg maguknak, hogy efféle törvénytörő eszközökkel éljenek, mert egyrészt jobban ellenőrizhetők, másrészt az elszenvedett esetleges presztízsveszteségük is jelentősen visszahatna a működésükre. Az interjúalanyok szerint azonban kis- és középvállalatok nagy gyakorisággal alkalmazzák e megoldást. A szürkebérezéshez kapcsolódó további problémás jelenség, hogy az ilyen bérezési formát alkalmazó vállalkozások egy része nem valódi gazdasági társaság, hanem inkább a korlátolt felelősség mögé bújtatott egyéni vagy személyegyesítő vállalkozás. Sőt arra is van tapasztalat, hogy a „számlás foglalkoztatáson” keresztül még munkaviszonyt is bújtatnak időnként kft.-kbe.

Az interjúalanyok általános tapasztalata szerint a foglalkoztatás és jövedelemszerzés e formája sok esetben részben kényszerpályaként alakult ki a vállalkozások gyakorlatában, rövid távon ugyanis mind a munkaadó, mind pedig a munkavállaló számára előnyt jelent a jelentős adó- és járulékkerhek vállalásához képest, így mindkettőjük „zsebében több marad”. Hosszú távon viszont a munkavállalók számára egyértelműen káros ez a konstrukció, hiszen tartós betegállomány és/vagy nyugdíjba vonulás esetén rendkívül alacsony összegű juttatásban fognak részesülni, illetve az is lehetsé-

⁵ Aránytalanul nagy költségtömeg feltüntetésével, lásd a Nem valós teljesítményhez kapcsolódó számlázás alfejezetet.

⁶ Mezőgazdaság, építőipar, turizmus-vendéglátás.

⁷ Bár a minimálbérért foglalkoztatottak száma az APEH statisztikái szerint az elmúlt években folyamatosan csökkent, a bemutatott szürkefoglalkoztatási forma továbbra is jellemző maradt. Csupán annyi módosulás történt, hogy a minimálbérnél valamivel magasabb összegre „jelentik be” a munkavállalókat, illetve a vállalkozók önmagukat, s jövedelmük fennmaradó részét pedig továbbra is készpénzben kapják. További „megoldás” a rész munkaidőben való hivatalos foglalkoztatás. Persze a munkavállaló ténylegesen teljes munkaidőben dolgozik, de munkaadójával együtt csak a felét fizetik az adóknak és járulékoknak, s bére nem legális, szürke részét pedig készpénzben „zsebbe kapja”. Forrás: Elek–Scharle–Szabó, B.–Szabó, P. A. (2009).

ges, hogy teljesen elveszítik állami nyugdíj jogosultságukat, így az „efféle bérezés tulajdonképpen az öregkori nyomor megalapozását jelenti”.

Számlaadás elmulasztása vagy alacsonyabb értékről való kiállítás

A megkérdezett szakértők véleménye szerint gyakran előfordul a már említett, „fertőzött” szektorokban, illetve a nagy- és kiskereskedelemben, a szolgáltatások esetén a *számla nélküli értékesítés, vagy a ténylegesnél alacsonyabb összegű számla kiállítás*. A számla nélküli értékesítés legfőbb célja, hogy ezzel a vállalkozások saját szempontjukból adót optimalizálhatnak, hiszen ha a bevételeiket eltitkolják, akkor a legálishoz képest jóval alacsonyabb adófizetési kötelezettség terheli őket.⁸ Ez a vállalati magatartás szoros összefüggésben lehet az áfacsalás megjelenésével és alkalmazásával is, hiszen a nem legálisan szerzett bevétel után nyilvánvalóan nem kell forgalmi adót fizetni, így tovább csökkenhet a vállalkozás adóterhe.⁹

Az interjúk tapasztalata szerint tovagyűrűző hatásként jelentkezik a *számlaadás elmulasztása és az első pontban bemutatott foglalkoztatási probléma alkalmazása közötti szignifikáns összefüggés*. Az érintett vállalkozások dolgozói fekete és/vagy alacsony bejelentett (minimál)béren felüli „valós” bérét sok esetben egyszerűen, és a hatóságok által nehezen ellenőrizhetően teremthetik elő a számla nélküli értékesítéssel, vagy a tényleges ellenértéknél kisebb összegről szóló számla kiállításával. Természetesen ezekben az esetekben az áru vagy szolgáltatás valós ellenértékét készpénzben egyenlíti ki az ügyfél, s az így kapott készpénzt használja fel a vállalkozás saját működésének és egyéb tranzakcióinak finanszírozására is (például a bérfizetés mellett szintén nem legális beszerzésekre, illetve a tulajdonosok nem legális tőkejövödelmére, osztalékára stb).

Nem valós teljesítményhez kapcsolódó számlázás

A kimutatott jövedelem csökkentésének másik formája, de az előző pontban bemutatott „jelenségnek” épp az ellentéte, amikor a *vállalkozások a valósánál jóval magasabb költségeket tüntetnek fel működésükben fiktív számlák befogadásával*. Ezek a cselekmények gyakorlatilag a rendszerváltás óta folyamatosan jelen vannak a gazdaság működésében, érté-

kük viszont az utóbbi években észrevehetően megnőtt. Az ilyen típusú, rendőrség által felderített esetek által okozott kár értéke 2008-ban 110 milliárd¹⁰ forint körül volt, de a hatóságok meggyőződése, hogy a tényleges eseteknek csak a töredékére derül fény, illetve áll rendelkezésre megfelelő információ ahhoz, hogy feljelentést lehessen tenni, és nyomasztás induljon.

A fiktív számlázás egyik oka szintén az „adóoptimalizálás”¹¹, emellett gyakori jelenség, hogy *egy projekt/beruházás összértékének akár 10-15 százalékát is fiktív, nem valós teljesítményhez kapcsolódó számlák kiállításával tüntetik el a szereplők*.¹² A módszer relatíve egyszerű: egy rosszhiszemű megbízott (stróman) jellemzően egyszemélyes vállalkozást alapít, s kiállít egy nehezen ellenőrizhető tevékenységre – tipikusan tanácsadás, takarítás, tolmácsolás – vonatkozó nagy összegű számlát. A számlát a megbízó (tipikusan projektvezető fővállalkozó) vállalkozás befogadja, s ellenértékét átutalja a számlát kiállítónak. Ezt követően a stróman a bankszámlájára érkezett pénz felveszi, és készpénzben átadja a „háttérben megbújó” személyeknek – sok esetben feltételezhető, hogy a fővállalkozó is érintett lehet a visszaélésben. A számlát kibocsátó strómannál csak az eredeti összeg töredéke marad mint „közreműködésének ellenértéke”.

A nem valós teljesítések esetében történő kifizetéshez kapcsolódva aggodalomra adhat okot az is, hogy – a Közbeszerzési törvény (Kbt.) szerint – a közszférába tartozó intézmények által mintegy 50 millió forintos összeghatárig *közbeszerzési eljárások nélkül rendelhetők meg tanácsadások, kutatások, szakirodalmi művek*.¹³ E törvényi kivétel a megkérdezett szakértőink szerint egyes esetekben lehetőséget adhat visszaélésre, amelynek kihasználásával az állam megkárosítható a következő módon. A közhivatal kutatást vagy különféle tanácsadási szolgáltatást rendel meg – amelynek teljesítésigazolása ugyan megtörténik – ám megkérdőjelezhető a szolgáltatás outputjaként kapott dokumentum szükségessége és szakmaisága. Ellenértékként a megrendelő hivatal a megbízási díjat átutalja egy – rosszhiszeműen – közreműködő vállalkozásnak, tehát a tranzakció látszólag legálisan zajlik. Ezt követően a közreműködők a tanácsadói/ megbízási díjat készpénzben felveszik – nem feltétlenül egyszerre, gyakran több részletben – és az esetben részt vevő „szereplők” osztozhatnak rajta. Több interjúalanyunk tapasztalata szerint felmerül annak lehetősége, hogy a

⁸ Egyes megkérdezett szakértők szerint a 2009. július hónaptól érvénybe lépett áfaemelés tovább erősítheti a számla nélküli értékesítés alkalmazását, mivel így az áfaemelés árnövelő hatása nem érzékelhető a fogyasztó számára, az értékesítő pedig legálisan működő versenytársaihoz képest rövid távú előnyre tehet szert.

⁹ P. Kiss–Krekó (2007).

¹⁰ Forrás: ORFK.

¹¹ Az ún. „túlköltséggel” csökkentik a vállalkozás adózás előtti eredményét, s ezáltal az adóalapját, tehát valójában megint csak adót csálnak.

¹² Érdemes megjegyezni, hogy ennek a tevékenységnek sokkal nagyobb a kockázata, mint a bevétel eltitkolásának. Nemcsak a lebukás esélye nagyobb, hanem a büntetőjogi felelősség is.

¹³ Kbt. 243.§ a) és i) pontok, értékhatár 206 ezer euro (kb. 53 millió forint), illetve Kbt. 22. § (1) bekezdés a) pont, értékhatár 133 ezer euro (kb. 35 millió forint).

bemutatott eljárás során egyes esetekben rosszhiszemű megbízók ellenőrizetlenül juthattak közpénzekhez.¹⁴

Jelentős hasznot garantáló (egyéni) befektetési lehetőségek elmúlt években tapasztalt térhódítása és a házipénztáradóval kapcsolatos szabályozási változások

Az utóbbi években a vállalati készpénzhasználatra vélhetően a legnagyobb hatást az adóelkerülés céljából alkalmazott egyéni (tulajdonosi és/vagy menedzseri) befektetések széles körű elterjedése fejtette ki. A házipénztáradó változása is ebbe a körbe tartozik, tulajdonképpen a felsorolt két tényező egyszerre, egymást párhuzamosan befolyásolva érvényesült. Mivel a vállalati befektetések által realizált hozamokat társasági adó – illetve amennyiben a tulajdonos hozzá akar jutni az így szerzett nyereséghez, akkor osztalékadó is – terheli, ezért számos tulajdonos (ritkábban menedzser) „nem tudott ellenállni a kísértésnek”, és a vállalkozása vagyónak egy részét házipénztárba áthelyezve „vett ki a pénzt a cégéből” – elkerülve ezáltal számos adófizetési kötelezettséget. Ezeket az összegeket azután magánszemélyként befektették, így a magánszemélyekre és vállalkozásokra vonatkozó szabályok közötti eltérést kijátszva, az adóelkerülés révén jelentős haszonra tettek szert. A szakértők szerint valószínűsíthető továbbá, hogy a tagi kölcsönök jelentős része is hasonló célú és szisztémájú visszaéléseket támogathatott.

Legtöbb esetben az előbbi módokon szerzett jövedelmet az érintett szereplők nem pótolták vissza a vállalkozásokba, a szóban forgó pénzek a házipénztárban szerepeltetve maradtak a könyvekben és a tulajdonos (ritkább esetben menedzser) magánvagyonát gyarapítják. Az eredeti összeg vállalatból történő „kiszedéséhez” kapcsolódó műveleteket kizárólag készpénzzel lehetett lebonyolítani, így a jelenség szükségképpen hozzájárulhatott a készpénzállomány növekedéséhez, mivel tömeges és igen jelentős értékű (érintett vállalatoként akár több tíz-, illetve százmilliós) tranzakciókról volt szó.

A megkérdezettek szerint a készpénzállomány alakulásában esetlegesen szerepet játszhatott a házipénztáradó szabályozása, amelynek tapasztalatait a következőkben epizódszerűen elevenítjük föl. Az interjúk során elhangzottak alapján a házipénztáron keresztül „kiszívárogtatott készpénz” nemcsak a tulajdonosok magánvagyonára gyarapításának, hanem

a szürke bérezésű alkalmazottak fizetésének, illetve nem vagy csak részben legális beszerzések bonyolításának is „jól bevált és folyamatosan használt eszköze volt”. A szóban forgó tranzakciókat némileg korlátozta a házipénztáradó 2006-os első bevezetése: erre a hírre sokan elkezdték csökkenteni vállalati készpénzállományukat, visszaszívárogtatták az addig kivett összegeket, illetve azoknak egy részét – szintén készpénzben bonyolítva a műveleteket.¹⁵ Amikor viszont a jogalkotó lazított az eredetileg bejelentett szabályozáson, akkor a vállalkozások egy része „megnyugodott, és óvatosabban, de folytatta a készpénzkivétel gyakorlatát”. Mióta 2009-ben szigorúbb feltételekkel hatályos lett a házipénztáradó, az eltűnt összegek lassan ismét elkezdtek visszavándorolni a vállalkozásokba, s az effajta „trükközési lehetőségek tere” is jelentősen korlátozódott. A jelenség „természetes” úton, a befektetési lehetőségek szűkülése révén is mérséklődött, illetve részben meg is szűnt 2008 második felére, a válság hatására. Virágkorát 2004–2006 között élte, s nyomai vélhetően még látszanak a vállalkozások könyvelésében. Szükséges megjegyezni, hogy a vállalkozásokból a házipénztáron, tagi kölcsönökön keresztül kivett összegek visszapótlása nem történik a kivételhez hasonló intenzitással, hiszen a tulajdonosok/menedzserek nemcsak rövid lejáratú befektetéseket helyezték el pénzüket. Illetve felmerülhet annak lehetősége is, hogy a pénzügyi válság alatt egy része „elveszhetett” a vagyonoknak.

Vagyonosodási vizsgálatok

Az APEH által 2007-től fokozott intenzitással végzett vagyonosodási vizsgálatok is feltételezhetően hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a magánszemélyek eltitkolják a nem adózott (vagy nem szabályszerűen adózott) forrásból származó jövedelmeiket. Ennek egyik legegyszerűbb – és interjúalanyaink véleménye szerint magánszemélyek által egyik leggyakrabban alkalmazott – módja a felhalmozott vagyon készpénzben tartása, hiszen a készpénz anonim és nehezen ellenőrizhető a származási helye. A vagyonosodási vizsgálatok intenzív alkalmazását követően nagyon gyakori volt az a magatartás, hogy az állampolgárok az addig általuk vagy hosszartozóik által bankszámlán tartott – és a hatóságok által különösebben nem firtatott – vagyonukat készpénzben vették fel, s tartják azóta is.¹⁶ Érdemes kiemelni, hogy a vizsgálatok alkalmával az adóhatóság sincs könnyű helyzetben, ugyanis nehezen állapítható meg egy életszerűséget figyelembe vevő hüvelykujj-szabály arra vonatkozóan, hogy

¹⁴ Nyilvánvalóan a visszaéléseknek számos olyan esete létezik, amelyekhez nem kapcsolódik készpénzmozgás, hanem elektronikus úton zajló tranzakciók történnek. A rögzített példa csupán a problémás esetek egy lehetséges fajtáját mutatja be, s nem állítja, hogy kizárólag készpénzmozgás történik a rosszhiszemű megrendelések esetén.

¹⁵ Ezt a tényt támasztja alá Simon (2009) statisztikai elemzése, bár meg kell jegyezni, hogy vizsgálatához a számviteli beszámolók szerkezetéből következően jellemzően a nagyobb vállalatoktól álltak rendelkezésre adatok.

¹⁶ A készpénzben tartott vagyon egy részéből nyilvánvalóan azóta folyamatosan költenek.

mekkora összegű készpénzt „halmozhat” fel legálisan szerzett jövedelméből egy állampolgár. Nehéz objektív mérőszámot találni arra, hogy különböző településeken élő, eltérő foglalkozású állampolgárok mekkora összegből képesek a napi kiadásaitak fedezni, s jövedelmük mekkora hányadát tudhatják reálisan megtakarítani.

A vagyonosodási vizsgálatok készpénzhasználatra gyakorolt hosszú távú hatása a kezdeti készpénzkereslet-növeléssel éppen ellentétes lehet, mert hozzájárulhatnak a már bemutatott házipénztárral, vállalkozásoknak nyújtott tagi kölcsönökkel és a fekete-szürke foglalkoztatással összefüggő viszszaélések felderítéséhez, ezáltal visszaszorulásához.¹⁷

A kamatadó hatása

Interjúalanyainkat a kamatadó készpénzhasználatra gyakorolt hatásának tapasztalatairól is kérdeztük. A készpénzben történő vagyonfelhalmozás alternatívaköltségének az elvesztett kamatot tekinthetjük, a 2006. szeptember 1-jén bevezetett kamatadó pedig ezt az alternatívaköltséget csökkenti, hiszen mérsékli a különböző pénzügyi megtakarítások által elérhető nettó hozamot.¹⁸ Szakértőink véleménye a kamatadó hatásáról az volt, hogy a bevezetését követően átmenetileg fokozhatta ugyan a készpénztartást, hosszú távon azonban a relatíve magas forintkamat miatt nem jellemző, hogy önmagában ösztönözze volna a készpénzben való megtakarításokat.

Bizalomhiány – lánc tartozások

Gyakran ismételt elemként jelent meg az interjúkban a magyar gazdasági élet szereplőire általában véve is jellemző, ám a pénzügyi és gazdasági válság miatt még jelentősebben felerősödött, az üzleti partnerek között jelen levő bizalomhiány. Az utóbbi időben vállalkozások száza mentek tönkre amiatt – s nemcsak a jól ismert építő- és élelmiszeriparban –, hogy a megrendelőik szándékosan nem fizették ki a velük szemben támasztott követeléseiket, s a beszállító vállalkozások százait súlyosan érintő lánc tartozások alakultak ki. Sok esetben jellemző olyan példa, amikor a rosszhiszemű tulajdonosok „az eszközöket kiürítik cégükből, ezalatt jelentős szállítói és köztartozást halmoznak fel, majd szándékosan bedöntik vagy fiktív személyeknek értékesítik a vállalkozást”. Ezzel a magatartással az adott cég teljes – jóhiszeműen eljáró – beszállítói hálózata kritikus likviditási helyzetbe kerül, a legtöbb esetben őket is csőd fenyegeti. Ezt a szituá-

ciót a válság kapcsán csak súlyosbította, amikor a vevők nemcsak a rosszhiszeműségük miatt, hanem azért sem tudtak fizetni, mert esetleg „a bankjuk váratlanul megvonta tőlük” az addig biztosított finanszírozást.

A bemutatott problémának tulajdonítható az tendencia, hogy a fizetési módok szinte minden iparágban a válság hatására átalakultak. Már nemcsak a 30 napos elektronikus átutalás az általánosan jellemző, hanem érzékelhetően megnövekedett az előre fizetést, vagy helyszíni, azonnali ellenértéket követelő beszállítók száma, s az ehhez kapcsolódó készpénz alapú tranzakciók.¹⁹ Akik továbbra is számlapénzt használnak, azok is döntően az előre fizetést preferálják. Ez a fizetési szisztéma nagyon ártalmas, mert drasztikusan lassítja a gazdaság működését, s azok, akik nem tudják önállóan előre finanszírozni működésüket, szinte ellehetetlenülnek.

A bizalomhiány és a készpénzhasználat közötti közvetlen összefüggést egyes szakértők – szemben a többséggel – megkérdőjelezték. Szerintük ugyanis nem logikus, hogy kizárólag a bizalomhiány miatt készpénzes fizetéseket kérnek a beszállítók. Előre fizetni ugyanis sokkal egyszerűbb és biztonságosabb elektronikusan, mint készpénzben, ha pedig teljesítés után (nem) fizet a vevő, akkor szintén közömbös, hogy készpénzben vagy számlapénzben mulasztja el a teljesítést. A felvázolt logikát követő szakértők szerint inkább a fekete/szürke értékesítés és működés felé való nagyobb arányú elmozdulás lehet az oka annak, hogy nőtt a készpénzes fizetést preferáló vállalkozások száma.

Az állami működés készpénzközpontúsága

A nemzetközi mintákhoz képest jelentős mértékű hazai készpénzhasználatot maga az állam is intenzíven ösztönzi. Zömmel készpénzben – sárga csekk útján – lehet ugyanis befizetni az illetékeket, bírságokat, eljárási díjakat, elektronikus fizetésre jelenleg csak korlátozott számú állami hivatalban nyílik mód. Az állami működés „kiáramló ágán” a transzferek folyósításánál is dominanciát élvez a készpénzhasználat. Jelenleg a nyugdíjaknak csak a 42%-át²⁰ utalják bankszámlára, s a különböző szociális juttatások folyósításánál is jelentős a készpénz aránya.

Az állam készpénzközpontúságához kapcsolódva, a szakértők megítélése szerint az egyik legjelentősebb probléma a

¹⁷ Feltételezve, hogy a 2007-ben megkezdett folyamatok folytatódnak, és hasonlóan magas számú vizsgálatokra számíthatunk az elkövetkező években.

¹⁸ Nyilvánvalóan a többi pontban említett készpénzes műveletnek is van alternatívaköltsége, hiszen a fiktív számlát „meg kell vásárolni”, s egyéb a készpénztartással kapcsolatos kockázatok is jelentkeznek, ám valószínűleg az érintett szereplők ezekkel az informális műveletekkel e költségeknél jóval nagyobb haszonra tesznek szert.

¹⁹ Főként az úgynevezett sokadik körös beszállítók magatartására jellemző, hogy készpénzben való előre fizetést követelnek meg.

²⁰ Forrás: Országos Nyugdíjfolyósító Intézet, a nyugdíjak százalékában meghatározott adat. Ám érdemes megjegyezni, hogy a nyugdíjasok körében gyakori az a magatartás, hogy a számlára érkezett pénzüket kvázi azonnal, egy összegben készpénzben veszik fel folyószámlájukról.

sárga csekkék intenzív használata, amelyek forgalmának csökkentését kívánatosnak tartották.²¹ Megítélésük szerint a sárgacsekk-használat csökkenéséhez egyaránt szükség van szabályozói elhatározásra és fogyasztói felvilágosításra. Sok esetben az alkalmazottak azért sem bánják, hogy „alacsony (minimál)bér plusz készpénz konstrukcióban” szerzik jövedelmüket, mivel főbb kiadásait készpénzben is tudják rendezni, s ezt támogathatja a sárga csekk is. A sárga csekk „közhiedelem szerinti” további előnye, hogy hozzájárul az egyén likviditásmenedzseléséhez (eldönthetem, mikor fizetem be), de vajon tudja-e az állampolgár, hogy ezért a szabadságért évente egy háztartás akár több ezer forintot is fizethet, mivel a csekket kiállító szolgáltatók jellemzően az ügyfélre hárítják a csekkhasználat tranzakciós díját anélkül, hogy ügyfelüket erről tájékoztatnák, illetve a csekk kiállításának díját a számlában transzparensen megjelenítenék. Legalább a legfontosabb szolgáltatások számláinál – mint például víz, áram, földgáz, távhő, telefon, internet – szükséges lenne a fogyasztó számára világosan és egyértelműen jelezni, hogy a számla értékéből mennyit tesz ki a sárga csekk költsége. További probléma, hogy jelenlegi gyakorlatukban a szolgáltatók sok esetben a csoportos beszédést választó ügyfeleikre is kivetik a sárgacsekk-használat költségét, így gyakorlatilag „szétterítik” azt a teljes fogyasztói bázisra.

Az állami működés készpénzközpontúságának enyhítésére pozitív kezdeményezés az *okmányirodák POS-terminálokkal való ellátása*, illetve az adóbevételek esetén az átutalás lehetőségének megteremtése. Az Elektronikus Közigazgatás Operatív Program keretében eredetileg 2009. július 1-jéig kellett volna az okmányirodáknak a bankkártyás fizetés technikai feltételeit teljes mértékben megteremteni, ez azonban a mai napig nem valósult meg maradéktalanul.²²

A KÉSZPÉNZHASZNÁLAT TERMÉSZETES KORLÁTOZÓI

Ebben a fejezetben ismertetjük azokat az interjúk során említett ún. természetes ösztönzőket, amelyek külön beavatkozás nélkül, kvázi spontán módon képesek lehetnek a készpénzhasználat korlátozására, illetve a rejtett gazdaság fehérítésére.

Szakértői tapasztalatok szerint szabályozás nélkül, természetes gazdasági folyamatok eredményeként *a munkaadók leginkább az iparági koncentráció nyomására térnek át a legális foglalkoztatási keretek alkalmazására*. Amennyiben

egy tulajdonos és/vagy menedzser szeretné eladni, a befektetők számára vonzóvá tenni vállalatát, akkor nyilvánvaló, hogy a félig legális foglalkoztatás miatt fellépő aránytalan és torz költségszerkezet nem fenntartható, illetve a befektető is pontosan tudja, hogy nem termel annyi profitot a vállalat, mint ahogyan az a könyvei szerint esetleg látszana. Így a számviteli dokumentumokban is elkezdik a valós költségek – és azon belül költségnemarányok – szerepeltetését, amely a munkavállalók legális foglalkoztatása felé való elmozdulást eredményez. Az iparági koncentráció a számla nélküli, vagy a valósnál alacsonyabb összegű számla kiállításával történő értékesítés megfékezése estén is eredményre vezethet. Ennek szintén ugyanaz az oka mint, az előző esetben, azaz a tulajdonos/menedzser érdekeltté válik a valós eredmény- és költségszerkezet beszámolóikban történő szerepeltetésében, így önként elkezdte fehéríteni vállalkozása tevékenységét.

Főként a kiskereskedelemre, illetve a vele szoros kapcsolatban levő élelmiszer-feldolgozó iparra vonatkozó általános pozitív tapasztalat, hogy az előző pontban már említett *iparági koncentráció, illetve a vállalati informatikai fejlesztések a legális, számviteli dokumentumokkal alátámasztott működés irányába hatottak*. Általános tapasztalat, hogy ahol az értékesítéshez kapcsolódó számlázást az integrált vállalatirányítási rendszernek köszönhetően valós idejű készletnyilvántartással kötötték össze, szinte megszűntek a vizsgált típusú visszaélni lehetőségek. Szakértőink érdemesnek tartották hangsúlyozni, hogy a kiskereskedelemben nagyon nagy arányban jellemző készpénzhasználatnak nemcsak a bemutatott beszerzésekhez/foglalkoztatáshoz kapcsolódó nem legális készpénzhasználat az oka, hanem a kiskereskedelmi egységek (sokszor tudatosan) alacsony POS-ellátottsága is. A kisebb alapterületű, illetve a vidéki kereskedelmi egységekben nagyon korlátozott az elektronikus fizetés lehetősége.²³

A tanulmány bevezetésében szerepeltettük azon intuitívan igazolható állításunkat, amely szerint a vállalkozásoknak jelentős készpénzre van szükségük ahhoz, hogy a különböző rejtett gazdasághoz kötődő tranzakciókat – mint például szürkebérezés, törvénysértő beszerzés vagy szintén nem legális tőkejövedelem, illetve osztalék juttatása a tulajdonosok számára – el tudják végezni. Így megkérdézett szakértőink arra a következtetésre jutottak, hogy a POS-infrastruktúra fejlődése egyértelműen a készpénzhasználat, illetve az ezzel összefüggő rejtett tranzakciók visszaszorulásának irányába hathat. Árbevételük minél nagyobb arányát

²¹ A sárgacsekk-forgalom főbb adatairól és a hozzá kapcsolódó elszámolások rendjéről bővebben lásd: Turján (2009).

²² Forrás: Pénzügyminisztérium Informatikai Szolgáltató Központ. A program nyomon követhető: <http://www.nfu.hu/doc/329>; és www.pmiszk.gov.hu/letoltes/uevegzebe/uevegzebe_34.pdf, letöltések dátuma: 2010. 01. 13.

²³ Forrás: Helmecci (2010).

realizálják ugyanis elektronikus úton a vállalkozások, annál inkább szűkül az informális készpénzes tranzakciók mozgásterét. Jelenleg a kiskereskedelmi és vendéglátó egységeknek korlátozott része rendelkezik POS- terminállal, ami nem elégséges ahhoz, hogy a lakosság mindennapos tranzakciói során nagy biztonsággal elektronikus fizetéseket alkalmazzon, s ne kelljen attól tartania, hogy nem tud majd fizetni, amennyiben nem tart magánál készpénzt.²⁴ A nemzetközi összehasonlításban alacsonynak számító hazai POS-ellátottság növekedése tehát önmagán túlmutató jelentőséggel bír: a készpénzhasználat párhuzamosan a rejtett gazdaság tranzakcióinak visszaszorulását is eredményezheti.

A legtöbb szakértő szerint a készpénzhasználat mérséklődésének a POS-lefedettség növelése melletti fő feltétele a vállalkozások közötti bizalom növekedése (helyreállítása). Ehhez kapcsolódóan szinte minden interjúalanyunk jelezte, hogy egy *transzparens, aktuális, könnyen hozzáférhető és ingyenes cégnyilvántartás nagy előrelépést jelentene*, amelynek használatával a vállalkozások részletes információt szerezhetnek potenciális üzletfeleik tőkehelyzetéről, eredményéről, fizetési moráljáról, munkavállalókkal kapcsolatos magatartásáról, esetlegesen a tulajdonosok korábbi vállalkozásairól.²⁵ Bár egyre több fontos céginformáció jelenleg is hozzáférhető, probléma, hogy a potenciális üzletfelek számára fontos adatok nem egyetlen helyről érhetők el, így a megszerzésük időigényes, illetve bizonyos kulcsfontosságú adatok csak egyes, erre szakosodott szolgáltatóktól szerezhetők be, természetesen ellenérték fejében.

KÖVETKEZTETÉSEK

Cikkünkben a kiemelkedően magas hazai készpénzállomány azon tényezőit mutattuk be, amelyek a reális gazdasági szükséglet mellett az intenzív készpénzhasználatot indokolják. Az általunk megkérdezett szakértők tapasztalata azt mutatta, hogy a rejtett gazdaság készpénzkereslete igen széles és kiterjedt, emellett a vállalkozások közötti tranzakciókban a láncartozások nyomán tapasztalható bizalomhiány, illetve az állam tradicionális készpénzközpontúsága egyaránt a készpénzállomány növekedése irányába hatnak. A szakértői interjúk eredményei alapján úgy véljük, hogy a jelenlegi, magas készpénzhasználat visszaszorítása több szempontból is kívánatos, többek között a rejtett gazdaság mozgásterének szűkítése miatt. Bár a *rejtett gazdaság* nyilvánvalóan nem szüntethető meg teljesen, s az ellene való fellépés sem az MNB alapvető kompetenciájába tartozik, úgy gondoljuk, hogy térnyerésének és az általa okozott károknak a *visszaszorítása olyan fontos közérdeket szolgál,*

amely akár az állami beavatkozást is *szükségessé teheti*. Lényeges természetesen hangsúlyozni, hogy a rejtett gazdaság elleni küzdelem nagyon komplex, átfogó és összehangolt szakpolitikai fellépést kíván, amelyben a készpénzhasználat visszaszorítása egy potenciális eszköz lehet.

FELHASZNÁLT IRODALOM

BABBIE, E. (1995): *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Balassi Kiadó, Budapest.

ELEK, P.- SCHARLE, Á.-SZABÓ, B.-SZABÓ, P. A. (2009): *A fekete foglalkoztatás mértéke Magyarországon*. In: Semjén, A.-Tóth, I. J. (szerk.): *Rejtett gazdaság – Be nem jelentett foglalkoztatás és jövedelemeltitkolás – kormányzati lépések és a gazdasági szereplők válaszai*. MTA KTI Könyvek – 11., MTA KTI, Budapest, pp. 84–102.

KESZY-HARMATH, Z. (2008): A fizetési kártya üzletág Magyarországon. URL: http://www.mnb.hu/Engine.aspx?page=mnbhu_penzadatok&ContentID=12288. Letöltés dátuma: 2010. 01. 07.

KREKÓ, J.-P. KISS, G. (2008): Adóelkerülés és adóváltoztatások Magyarországon. *MNB-szemle*, 2008. április.

LACZKÓ, M.-SEMJÉN, A.-FAZEKAS, M.-TÓTH, I. J. (2009): Rejtett gazdaság, rejtett foglalkoztatottság – kutatási eredmények és kormányzati politika a nemzetközi és hazai irodalom tükrében. In: Semjén, A.-Tóth, I. J. (szerk.): *Rejtett gazdaság – Be nem jelentett foglalkoztatás és jövedelemeltitkolás – kormányzati lépések és a gazdasági szereplők válaszai*. MTA KTI Könyvek – 11., MTA KTI, Budapest, pp. 17–42.

LAKOSSÁGI PÉNZÜGYI SZOLGÁLTATÁSOKAT VIZSGÁLÓ SZAKÉRTŐI BIZOTTSÁG (2006): *Javaslatok a lakossági bankszolgáltatások problémáinak kezelésére c. zárótanulmány*, URL: <http://www.meh.hu/tevekenyseg/tevekhirek/20070131.html>. Letöltés dátuma: 2009.12. 09.

MAXWELL, J. A. (1996): *Qualitative research design: An interactive approach*. Sage, Thousand Oaks, California.

ODORÁN, R.-SISAK, B. (2008): A magyar gazdaság készpénzigénye – továbbra is olajozottan működhet a rejtett gazdaság? *MNB-szemle*, 2008. december.

URL: http://www.mnb.hu/Engine.aspx?page=mnbhu_mnb szemle&ContentID=11896. Letöltés dátuma: 2010. 01. 07.

²⁴ Lásd Keszy-Harmath (2008).

²⁵ A vállalkozói szféra ezen igényét az is jelzi, hogy az utóbbi időben több informatikai tanácsadó cég nagy sikerrel szakosodott pozitív és/vagy negatív beszállítói adólisták készítésére, illetve vállalkozásokról való információszolgáltatásra.

SIMON, B. (2009): A készpénz szerepe a vállalati gazdálkodásban – hol magas a házipénztár-állomány? *MNB-szemle*, 2009. december.

TURJÁN, A. (2009): Postai pénzforgalmi szolgáltatások Magyarországon. *MNB-tanulmányok* 83.